

Universiteit Utrecht

Mariken Teeuwen

Stermen van de zijlijn

De organisatie van kennis
in de middeleeuwse
handschriften

Oratie

Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar
Transmissie van middeleeuwse Latijnse teksten, 11 januari 2013.

Het leven van een tekst gaat niet over rozen, onderhevig als hij is aan correctie, redactie, knippen, uit zijn verband rukken en misinterpretatie. Een tekst in een middeleeuws boek is al helemaal gepokt en gemazeld door de onbarmhartige tanden van de tijd. Zijn leven hangt soms aan een zijden draad. Het napluizen van de levensgeschiedenissen van teksten en boeken kan dan ook spannende verhalen opleveren, van censuur, vergetelheid en herontdekking. Stephen Greenblatt, literatuur- en cultuurhistoricus in Harvard, heeft onlangs zo'n spannend verhaal geschreven met de grootse en meeslepende titel *The Swerve – How the World Became Modern*, ofwel, in de Nederlandse vertaling van Arthur de Smet, *De zwenking – hoe de wereld modern werd*.¹ Hij won er in 2011 de Pulitzer Prize voor non-fictie voor. Het boek gaat over de herontdekking van Lucretius Epicureïsche gedicht uit de eerste eeuw voor Christus, *De natuur der dingen*, door de Renaissance-man Poggio Bracciolini, de eerste secretaris van de omstreden, en later geëxcommuniceerde Paus Johannes XXIII. Het verhaal speelt zich af in het begin van de vijftiende eeuw, een roerige tijd voor de pausen en de katholieke kerk, wier autoriteit zwaar onder vuur lag. Poggio's broodheer, Paus Johannes XXIII, moest in 1413 met zijn gevolg Rome ontvluchten. Hij zocht bescherming bij de koning van Hongarije, en om aan de impasse van het ontstane machtsvacuüm een einde te maken werd er een Concilie belegd in Konstanz. Het concilie verliep niet zoals Johannes XXIII gehoopt had: er werd een aanklacht tegen hem opgesteld waarin hij beschuldigd werd van simonie, seksuele perversie, verkrachting, incest, marteling en moord. Hij werd er bovendien van beticht de vorige paus (wiens persoonlijke kamerheer hij was geweest) te hebben vergiftigd. In 1415 werd hij afgezet en opgesloten in Schloss Gottlieben aan de Rijn. Zijn gevolg, onder wie Poggio, was heerloos. Maar Poggio besloot van de nood een deugd te maken, en ging, geheel volgens de humanistische traditie waarin hij was opgeleid, op manuscriptenjacht. Hij reisde langs

¹ Stephen J. Greenblatt, *The Swerve. How the World Became Modern*, New York and London: W.W. Norton and Company, 2011; *De zwenking. Hoe de wereld modern werd*, vert. door Arthur de Smet, Amsterdam: De Bezige Bij, 2012.

ontoegankelijke kloosters in de Alpen en in zuid- en midden Duitsland, op zoek naar zeldzame of verdwenen teksten.

Hij wist dat de bibliotheek van de Abdij van Sankt Gallen voor bibliofielen en humanisten ongehoorde schatten moest bevatten, en werd niet teleurgesteld. Hij vond er een verbluffende collectie klassieke teksten, onder andere de volledige tekst van Quintilianus' *Handboek voor de redenaar*.² Hij schreef er juichende brieven over naar zijn Italiaanse vrienden. In 1417 vond Poggio het exemplaar van Lucretius' *De natuur der dingen*. Wáár hij het vond is onbekend; Greenblatt suggereert Fulda, maar de bibliotheken van Mainz, Würzburg, Hersfeld of Reichenau stonden evengoed op de humanistische kaart als het exploreren waard. In ieder geval vond hij een negende-eeuws handschrift van Lucretius, en was onmiddellijk onder de indruk van de tekst. Ik kom later nog terug op dit handschrift. Poggio bestelde bij het klooster een afschrift en liet het sturen naar zijn vriend en collega humanist Niccolò Niccoli in Florence. Die kopieerde zelf weer dat afschrift – dat exemplaar, in Niccoli's eigen hand, is nu onderdeel van de collectie van de Bibliotheca Laurenziana in Florence, onder signatuur Codex Laurentianus 35.30.

Poggio beschrijft het moment van zijn vondst van Lucretius niet, maar wel hoe hij andere teksten redde uit de krochten van het klooster. Het wordt hierbij al snel duidelijk dat Poggio geen hoge pet op had van het klooster als institutie. Over zijn vondst van Quintilianus schrijft hij: 'Het lijkt geen twijfel dat deze glorieuze man (i.e. Quintilianus), zo elegant, zo puur, zo deugdzaam en scherpzinnig, de drek van die gevangenis, de goorheid van die plaats en de brute wreedheid van de bewaarders niet veel langer had kunnen verduren.' Hij beschrijft de schimmelige en vervuilde conditie van het boek als was het een uitgehongerde en vervuilde toestand van de auteur Quintilianus zelf,

2 Over deze en andere teksten die Poggio aantrof in de bibliotheek van St. Gallen, zie Bernhard Bischoff, 'Benedictine Monasteries and the Survival of Classical Literature', in *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne*, Cambridge Studies in Palaeography and Codicology 1, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 134–60, ad 148.

opgesloten in een donkere vochtige kerker. ‘Mijn god,’ schrijft hij, ‘als wij niet te hulp waren geschoten, was hij ongetwijfeld de volgende dag bezweken.’³ In Poggio’s ogen, en overigens ook in die van Greenblatt, waren de humanisten de redders van het klassieke literaire erfgoed, dat voorgoed verloren zou zijn gegaan in de rotte instituties die kloosters waren in de late Middeleeuwen. Hij beschrijft de kloosterbewoners zonder uitzondering als onwetende, luie, bekrompen monniken, die hun best deden om ervoor te zorgen dat niemand toegang zou hebben tot hun bibliotheken. Greenblatt beschrijft het als waren middeleeuwse kloosters er uitsluitend op gericht de antieke teksten te vernietigen, het perkament schoon te krabben en te overschrijven met teksten die de toets der christelijke kritiek wel konden doorstaan, zoals commentaren van kerkvaders op Bijbelboeken of liturgische teksten. Zij waren er bovendien op gericht om het lezen van de heidense teksten zo moeilijk mogelijk te maken: het lezen van de heidense literatuur van de klassieke auteurs werd immers sterk veroordeeld in de kloosterregels. Was Poggio niet langs gekomen als de spreekwoordelijke prins op het witte paard, dan had de wereld nooit kennis gemaakt met dit klassieke erfgoed. En dan, zo betoogt hij verder, was de wereld niet modern geworden, want de tekst van Lucretius speelde hierin een cruciale rol: kort samengevat beweert Greenblatt dat de herontdekking van deze tekst de mensheid heeft verlost van het katholieke juk en met een nieuw, fris en wetenschappelijk oog naar de wereld heeft doen kijken.

Zonder af te doen aan de kwaliteiten van Greenblatts boek, dat een levendig en goed gefundeerd beeld schetst van Poggio als tandwiel in het geheel van de humanistische machinerie, wil ik in deze rede toch ernstig bezwaar aantekenen tegen de karikatuur die Greenblatt schetst van de middeleeuwse omgang met het antieke literaire erfgoed. Het is immers een feit dat Poggio de teksten ontdekte in de kloosterbibliotheken, in boeken die eeuwen eerder vervaardigd waren. Het is een feit dat praktisch *alles* wat wij aan klassiek literair erfgoed hebben, zowel Latijn als Grieks, in omloop is gebracht en gehouden

3 Greenblatt, *De zuwenking*, 179-80.

door christelijke monniken en klerken, die ze met de hand zorgvuldig overschreven tussen ca 750 en ca 1300. In de kloosterbibliotheken van de middeleeuwen waren de klassieke auteurs alomtegenwoordig, in helder en zorgvuldig afgeschreven kopieën, vaak omringd door aantekeningen en marginale opmerkingen die getuigen van een ijverige studie en een grote filologische zorgvuldigheid. De handschriften zelf geven dus een heel ander beeld dan dat wat Poggio, en in diens voetstappen Greenblatt wenst te schetsen!

Laten we ons eens wat verder verdiepen in de overleveringsgeschiedenis van Lucretius. In *De natuur der dingen* zet Lucretius zijn Epicureïsche visie op het universum uiteen.⁴ Hij betoogt dat alle materie bestaat uit onzichtbare, ondeelbare deeltjes, die onvergankelijk zijn en in een oneindig universum bestaan; dat het universum geen schepper of ontwerper heeft; dat de ziel net als het lichaam desintegreert met de dood; dat genot het hoogste doel is van het menselijk bestaan. Daar zitten dus nogal wat elementen in die botsen met de christelijke leer. Zelfs in zijn eigen tijd werd Lucretius een atheïst genoemd, niet omdat hij niet in het bestaan van goden geloofde, maar omdat hij ervan overtuigd was dat goden zich in het geheel niet met mensen bemoeien. Zijn onverholen enthousiasme voor de leer van Epicurus maakte hem in zijn eigen tijd al verdacht. Christelijke denkers zoals Arnobius en Lactantius vonden zijn gedachtegoed uitermate gevaarlijk, maar tegelijkertijd werd hij door vriend en vijand geroemd om zijn prachtige Latijn. We kunnen de overleveringsgeschiedenis van deze ‘gevaarlijke’ tekst volgen in de laatantieke en vroegmiddeleeuwse periode: citaten uit het gedicht zijn terug te vinden in Macrobius, Priscianus, Boethius, Isidorus en Paulus Diaconus.⁵

In de negende eeuw wordt het spoor van de tekst tastbaarder. Greenblatt doet het voorkomen alsof het handschrift dat Poggio ontdekte de enige

4 Lucretius, *De natuur van de dingen*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Piet Schrijvers, Groningen: Historische Uitgeverij, 2008.

5 Michael Herren, ‘The Graeca in the Tituli of Lucretius. What they tell us about the archetype’, *Wiener Studien* 125 (2012), 107–24, ad 107–8.

zijden draad was waaraan het leven van Lucretius hing.⁶ Maar er zijn drie handschriften aan ons bekend, twee volledige en één substantieel fragment. Daarnaast komt de tekst ook voor in een aantal bloemlezingen en in een handvol citaten. En tenslotte vinden we vermeldingen van de tekst terug in bibliotheekcatalogi van Murbach en Bobbio in de negende eeuw, en in de twaalfde eeuw in Corbie, Lobbes en St. Bertin.

Het toeval wil dat beide volledige handschriften nu in het bezit zijn van de Universiteitsbibliotheek Leiden: het zijn de zogenaamde Lucretius Oblongus en Lucretius Quadratus ('de rechthoekige' en 'de vierkante' Lucretius). Hun teksttraditie is zorgvuldig in kaart gebracht door klassieke filologen,⁷ en hun codicologische en paleografische details zijn uitgebreid beschreven door David Ganz.⁸ Een zorgvuldige vergelijking van de tekst in de Oblongus met het afschrift van Niccolò Niccoli uit de vijftiende eeuw leert ons dat we het handschrift dat Poggio vond met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kunnen identificeren met de Leidse Oblongus. Aan het einde van de vijftiende eeuw was het handschrift in Mainz, en in de zeventiende eeuw is het terecht gekomen in de handen van de Leidse geleerde Isaac Vossius. Een deel van diens collectie is nu onderdeel van de Leidse Universiteitscollectie, en daar draagt het handschrift het signatuur VLF 30.

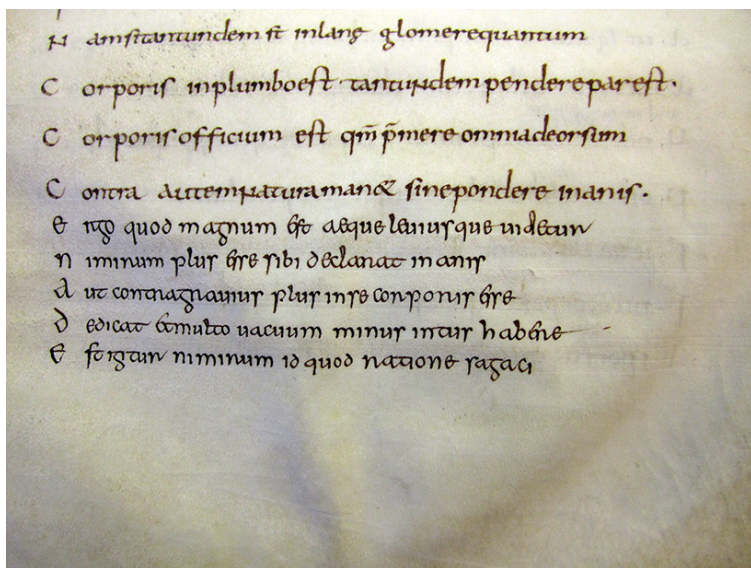
Laten we nog wat verder inzoomen op de details van onze Oblongus. Het handschrift wordt gedateerd in het begin van de negende eeuw, en het is vervaardigd in Noordwest Duitsland. De zorg die aan de tekst besteed is blijkt uit tal van details: de schrijver gebruikt een prachtige grote Karolingische minuskel, hij gebruikt rode inkt en een andere

6 Ik moet toegeven dat hij melding maakt van één ander handschrift en een fragment, maar voor de rode lijn van zijn verhaal concentreert hij zich op het ene handschrift.

7 L.D. Reynolds, in L.D. Reynolds (ed.), *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*, Oxford: Oxford University Press, 1983, 218-22.

8 David Ganz, 'Lucretius in the Carolingian Age', in Claudine A. Chavannes Mazel en Margareth M. Smith (eds.), *Medieval Manuscripts of the Latin Classics: Production and Use*, Leiden: Brill, 1993, 91-102.

lettervorm – een uncialis – voor titels om zo structuur aan te brengen in zijn tekst. In zijn vervaardiging van de tekst wordt hij bijgestaan door een corrector, die varianten aantekent of lacunes vult (afbeelding 1). De corrector is onder meer geïnteresseerd in de metrische structuur van Lucretius' gedicht, zo blijkt uit zijn marginale aantekeningen.

Afbeelding 1: Leiden, Universiteitsbibliotheek, Vossianus Latinus Folio 30, fol. 16 recto. Lucretius, *De rerum natura*. In de laatste 5 regels zien we corrector Dungal aan het werk.

Door een zorgvuldige studie van de schriftdetails is het mogelijk gebleken om de identiteit van deze corrector vast te stellen: het is Dungal, een Ierse geleerde die rond het jaar 800 opduikt aan het hof van Karel de Grote.⁹ Over Dungal is maar weinig bekend, maar wat we van hem weten getuigt van een grote geleerdheid en een intensieve

⁹ Ganz, 'Lucretius', 94-8.

bekendheid met klassieke kennis. In 811 schreef hij in opdracht van Karel de Grote een traktaat over maansverduisteringen, waarin hij citeert uit Macrobius' commentaar op Cicero's *Droom van Scipio*; in een brief vergelijkt hij een tocht over het Kanaal met een vaart tussen Scylla en Charybdis. Vanaf 825 is hij schoolmeester in Pavia, en monnik in Bobbio, waar hij een heel aantal handschriften naliet aan de bibliotheek.

We kunnen gerust stellen dat Dungal een even grote 'humanist' was als Poggio: een boekenjager, die zich ervan bewust was dat de antieke teksten in de handschriften corrupties bevatten, die op zoek was naar teksten en naar correcte versies van teksten. En Dungal was daarin niet alleen. Andere, negende-eeuwse voorbeelden van 'humanisten-avant-la-lettre' zijn Alcuin van York, Hadoard van Corbie en Lupus van Ferrières, stuk voor stuk geleerden die op boeken jaagden, bibliotheken bijeenbrachten en de bestudering van de teksten actief stimuleerden. Uit later eeuwen kunnen we Rather van Verona, Ademar van Chabannes, William van Conches, John van Salisbury en Arnulf van Orléans noemen, en ga zo maar door.

Het negende-eeuwse Lucretius-handschrift dat we zojuist onder de loep namen getuigt van een zorgvuldige maar toch vrij eenzijdige aandacht voor de tekst: Dungal was geïnteresseerd in een correcte tekstversie, in de taal en in het metrum, maar niet zozeer in de inhoud. Althans, daarvan zien we geen sporen terug in het handschrift zelf. Het is echter heel anders gesteld bij tal van andere teksten. Daar zien we maar al te vaak sporen van een intensieve aandacht voor de inhoud, in de vorm van een dichte laag aantekeningen in de marge. Soms vormt een laatantiek commentaar de kern en borduren middeleeuwse aantekeningen hierop voort, waarbij het steeds heel moeilijk is vast te stellen hoe de lagen commentaar zich tot elkaar verhouden. Voorbeelden van auteurs die zo een rijke respons hebben teweeggebracht die vanaf de late oudheid in kaart te brengen is, zijn Persius en Juvenalis, de satiristen; Terentius, de

toneelschrijver; Vergilius, de epische dichter.¹⁰

Een ander voorbeeld is Martianus Capella's werk, met de titel *Het huwelijk van Mercurius en Filologia*.¹¹ De auteur is een vijfde-eeuwse Neoplatonist, een beroepsredenaar uit het Noordafrikaanse Carthago. *Het huwelijk* is een handboek over de zeven Vrije Kunsten (de artes liberales), een overzicht van de gehele Oudgriekse kennistraditie op het terrein van de taal (grammatica, retorica en dialectica), en het getal (meetkunde, wiskunde, sterrenkunde en muziek). Maar om zijn publiek niet te vervelen met droge geleerdheid heeft Martianus het geheel verpakt in een raamvertelling vol mythologie, allegorie, poëzie en satire. De raamvertelling is bovendien zeer Platoons-filosofisch, ja zelfs mystiek van toon. Mercurius zoekt raad bij Apollo, die in een grot woont diep in een geheim en verborgen woud, dat trilt en zingt in perfecte Pythagoreïsche getalsverhoudingen. Philologia moet haar aardse status afwerpen en de goddelijke verwerven door al haar aardse kennis letterlijk met veel pijn en moeite uit te braken (allerhande boekrollen en alfabetten stromen uit haar mond, waarna ze ijverig worden opgeveegd door de dames Muzen en Artes); zij drinkt een onsterfelijkheidsdrank uit een symbolisch eivormige beker, en maakt een hemelreis langs de planeten. Het bruidspaar ontvangt als huwelijksgeschenk een voordracht van de zeven vrije kunsten – zeven bloedmooie maagden, die één voor één een verhandeling komen houden over hun eigen terrein van wetenschap. Venus, zo vertelt het verhaal, sterft haast van verveling, en ligt steeds wulps te zuchten over hoe saai ze het allemaal vindt. De

10 De grote overzichtswerken op het terrein van de overleveringsgeschiedenis en productie van commentaren op klassieke auteurs zijn L.D. Reynolds and N.G. Wilson (eds.), *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*, Oxford: OUP, 1984; Paul Oskar Kristeller, F. Edward Cranz, and Virginia Brown (eds.), *Catalogus Translationum et Commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, 6+ Volumes, Washington: Catholic University of America Press, 1960-; Birger Munk Olsen, *L'étude des auteurs classiques latins aux IXe et XIIe siècles. T. 1: Apicius - Juvénal; T. 2: Livius - Vitruvius. Florilèges - Essais de plume. III, 1 Les classiques dans les bibliothèques médiévales, III, 2 Addenda et corrigenda - Tables*, Paris: CNRS, 1982-1989.

11 William H. Stahl et alii, *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts*, Vol. 1-2, New York: Columbia University Press, 1971-1977.

Maan maakt zich als een Juffrouw Mier zenuwachtig zorgen dat ze niet op tijd zal zijn voor haar dagelijkse rondgang om de aarde. Kortom: het verhaal leest als het script van een overdadige fantasy-film.

In moderne ogen is het resultaat een misbaksel genoemd. Classici zijn gevallen over de overdadige stijl van Martianus Capella – hij overlaadt zijn beschrijvingen met adjectieven, kiest de ingewikkeldste grammaticale constructies en de obscurste metrische vormen. Literatuurhistorici zijn gevallen over het monsterverbond tussen bloemrijk en gortdroog proza, voor respectievelijk het verhalende kader en de geleerde uiteenzettingen. De beroemde mediëvist C.S. Lewis heeft Martianus getypeerd met de uitspraak dat God vele vreemde wezens heeft gecreëerd, zoals de bijenorchis of de giraf, maar dat er niet één wezen zo vreemd is als Martianus Capella.¹² En dat is dan nog één van de vriendelijker karakterisering: hij is beschreven als een dilettant die zonder enige blijk van begrip maar wat grasduinde in de antieke geleerde traditie. Pas in de laatste veertig jaar is er meer waardering gekomen voor Martianus, en zijn zijn werk én zijn stijl in een historisch passende context geplaatst.¹³

Karolingische geleerden bekeken het werk met een hele andere blik. Zij hielden van de bloemrijke stijl, smulden van de moeilijke woorden en extravagante beelden. Het werk beleefde een absolute piek van populariteit in de Karolingische periode.¹⁴ De tekst paste naadloos in de intellectuele tijdgeest van de Karolingische *renovatio*, een ‘jacht naar kennis’ waarin geleerden op zoek waren naar teksten uit de

12 C.S. Lewis, *The Allegory of Love. A Study in Medieval Tradition*, New York: Oxford University Press, 1967¹¹, 78 (eerste editie Oxford: Clarendon Press, 1936).

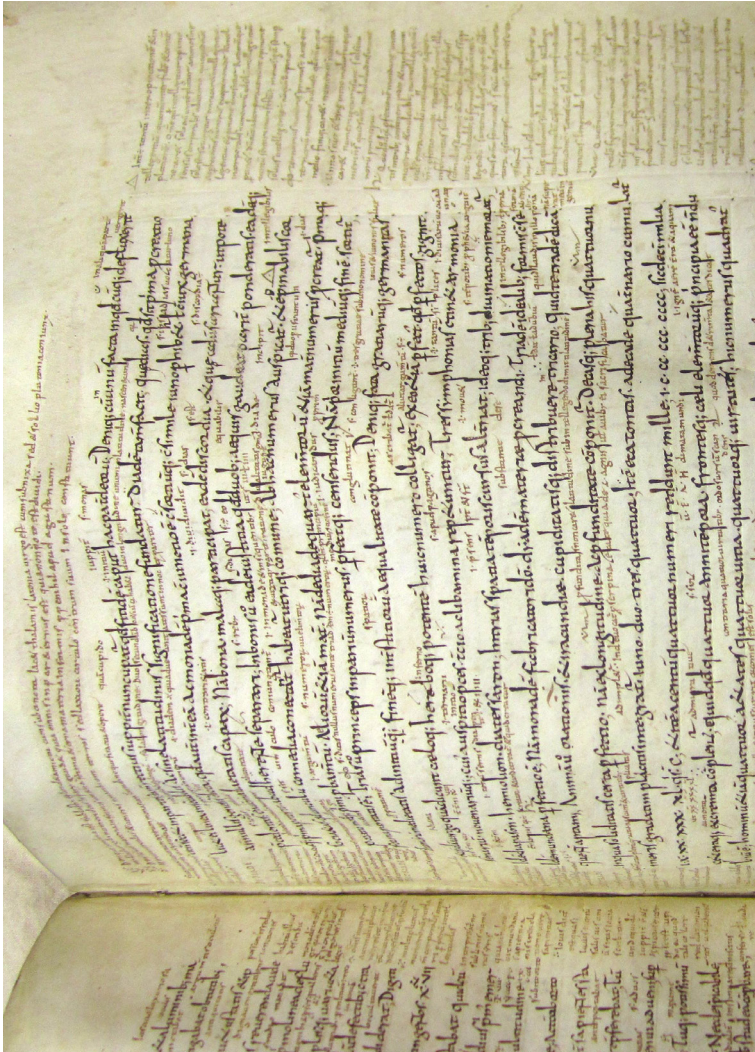
13 Fanny Lemoine, *Martianus Capella: A Literary Reevaluation*, Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 10, München: Arceo Gesellschaft, 1972; Sabine Grebe, *Martianus Capella 'De nuptiis Philologiae et Mercurii'*. *Darstellung der Sieben Freien Künste und ihrer Beziehungen zueinander*, Beiträge zur Altertumskunde 119, Stuttgart, Leipzig: Teubner, 1999.

14 Mariken Teeuwen, *Harmony and the Music of the Spheres. The 'ars musica' in ninth-century commentaries on Martianus Capella*, *Mittellateinische Studien und Texte* 30, Leiden, Boston, Köln: Brill, 27–56.

vroegchristelijke maar ook prechristelijke beschaving, en daarvan op grote schaal kopieën maakten. Karel de Grote zette zijn onderwijshervorming in, en verzamelde geleerden uit alle delen van zijn rijk aan zijn hof. Die geleerden gingen met elkaar in debat, soms onder leiding van de koning zelf, en wedijverden met elkaar in een poëzie die bol staat van de intertekstualiteit. Er werden traktaten geproduceerd over vraagstukken van religieuze aard, zoals de juiste bepaling van de Paasdatum of de aard van de Drie-eenheid, maar ook over abstracte, wetenschappelijke vragen zoals de aard en materie van het niets, of de verklaring van natuurfenomenen zoals kometen of maansverduisteringen.¹⁵

In deze tijd en context moeten we de levensgeschiedenis van Martianus Capella's *Huwelijk* plaatsen. Het werk werd wellicht juist vanwege zijn hoge moeilijkheidsgraad grif bestudeerd door de Karolingische intellectuele elite. We zien een cultuur van verzamelen, bevragen en discussiëren weerspiegeld in de Martianus-handschriften. Ze zijn verrijkt met een dikke laag aantekeningen, waarbij zo'n beetje alles uit de hoofdtekst het onderwerp kan zijn. Het beeld dat uit de handschriften rijst is er één van een haast manische verzamelwoede van kennis: alles wat op de één of andere manier aan de hoofdtekst opgehangen kan worden, is opgetekend in de marge (afbeelding 2).

15 Zie hierover de artikelen verzameld in bundels als Rosamond McKitterick (ed.), *Carolingian Culture. Emulation and Innovation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994; en John J. Contreni, *Learning and Culture in Carolingian Europe. Letters, Numbers, Exegesis and Manuscripts*, Variorum Collected Studies Series 974, Farnham, Burlington: Ashgate, 2012.

Abbeelding 2: Leiden, Universiteitsbibliotheek, Vossianus Latinus Folio 48, fol. 67 recto. Martianus Capella, *De nuptiis Philologiae et Mercurii*. Opening uit het boek over de wiskunde, rijk geannoteerd.

De teksten in de marge, zo wil ik betogen, stellen ons in staat om een hele leescultuur te reconstrueren: hoe teksten gelezen en gebruikt werden, hoe ze het middeleeuwse gedachtegoed beïnvloedden, en hoe ze uiteindelijk ons wetenschappelijke erfgoed gevormd hebben. Die ‘stemmen uit de marge’, zoals Christopher Baswell ze zo treffend genoemd heeft,¹⁶ zijn lang weggezet als stemmen uit de schoolklas: een didactische verpakking van de klassieke tekst die bestaat uit woordverklaringen en grammaticale toelichtingen.¹⁷ Kortom: illustratief voor het gebruik van zo’n tekst in het schoolcurriculum, maar niet echt interessant als cultuurhistorische bron. Nu meer en meer van de middeleeuwse commentaartradities zorgvuldiger worden bestudeerd, blijkt dat zij een veel rijkere bron zijn dan gedacht. Zij weerspiegelen niet alleen wát er gelezen werd in middeleeuwse schoolklassen, maar ook hoe de processen van kennisoverdracht en kennistransformatie in zijn werk zijn gegaan.

Laat mij u een voorbeeld geven uit de zojuist genoemde tekst in alweer een Leids handschrift: VLF 48. Op fol. 79r en 79v vinden we afbeeldingen in de marge, die reageren op het boek over de Astronomie van Martianus Capella’s *Huwelijk*.¹⁸ U moet weten dat het standaard beeld van de kosmos in de antieke kennistraditie er één was waar de aarde in het midden van de kosmos stond, en de planeten hieromheen draaiden in hun eigen banen. Er zijn echter variaties op het thema: in sommige beschrijvingen is er sprake van elliptische, excentrische of retrograde banen om de waarnemingen aan de sterrenhemel adequaat te kunnen verklaren. Martianus werpt een nieuwe variant op: hij

16 Christopher Baswell, ‘Talking back to the Text: Marginal Voices in Medieval Secular Literature’, *The Uses of Manuscripts in Literary Studies (Festschrift for Judson Boyce Allen)*, Michigan: Michigan University Press, 1992, 121–60

17 Gernot R. Wieland, *The Latin Glosses on Arator and Prudentius in Cambridge University Library Ms. Cg. 5.35*, Studies and Texts 61, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1983.

18 Het volledige handschrift is digitaal beschikbaar op de website ‘Digital Special Collections’ van de Universiteitsbibliotheek Leiden: <https://socrates.leidenuniv.nl/>. Zoek in het ‘simple search’ scherm naar VLF 48.

suggereert een baan om de zon voor twee van de planeten, namelijk Venus en Mercurius. Deze nieuwe kennistraditie, een gedeeltelijk heliocentrisme, heeft lange sporen nagelaten in de astronomie. We zien hier in de marge diagrammen die de antieke kennis abstraheren tot figuren, en ze dragen de labels van hun bronnen: Plinius en Pythagoras, zo vertelt ons een annotatie in de marge van VLF 48, fol. 79v, stellen de beweging van de planeten Venus en Mercurius zich voor als een heen-en-weerbeweging rondom de zon; volgens Martianus moeten we deze zien als een beweging rond de zon in elkaar doorsnijdende banen. En op fol. 79r vinden we een afbeelding van hoe de ‘Platonisten’ erover dachten.

Deze figuren, zo heeft Bruce Eastwood overtuigend aangetoond in zijn boek *Ordering the Heavens*,¹⁹ zijn middeleeuwse abstracties van de laatantieke autoriteiten. Ze visualiseren de conflicterende kennistradities tot figuren op een geheel nieuwe wijze en hebben daarmee diepe sporen nagelaten in het wetenschappelijke denken. De figuren vinden hun oorsprong in de marges bij Martianus Capella's *Huwelijk*, maar verspreiden zich al snel naar de schutbladen van astronomische compilaties, met teksten van Macrobius, Plinius en Chalcidius.

Het meest prestigieuze handschrift waarin de echo van de marginale tekeningetjes groots doorklinkt, is het prachthandschrift VLQ 79, de Leidse Aratea Codex, gemaakt rond het jaar 816 voor Lodewijk de Vrome, de zoon van Karel de Grote. Hier worden bij een Latijnse vertaling van een Griekse tekst van Aratus in één figuur astronomische elementen uit Plinius en Martianus Capella gecombineerd, en is de zon

19 Bruce S. Eastwood, *Ordering the Heavens. Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*, History of Science and Medicine Library 4, Medieval and Early Modern Science 8, Leiden, Boston: Brill, 2007, met name 373-425.

te zien met daaromheen de banen van Venus en Mercurius.²⁰

Wat de marginale annotaties vooral doen is de informatie structureren en ordenen. Ann Blair paste het moderne begrip ‘informatiemanagement’ al toe op de vroegmoderne wereld in haar inspirerende boek *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age*. Ze beschrijft de wereld van de vijftiende en zestiende eeuw, waarin geleerden geconfronteerd werden met een explosief groeiende hoeveelheid gedrukte teksten. Om het hoofd boven het wassende water van kennis te houden, organiseerden zij hun informatie door middel van notities.²¹ Een boek lezen zonder daar notities over te maken, zo schrijven de pre-modernen in hun handboeken, is verspilde moeite. Alleen door exciperen, indexeren en inbedden in een systeem van persoonlijke notities kan men ervoor zorgen dat de inhoud beklijft. Moderne theorieën over de organisatie van kennis hebben het over de ‘four S’s of text management’: ‘store’, ‘sort’, ‘select’ en ‘summarize’, opslaan, sorteren, selecteren en samenvatten.²² Deze basistechnieken zijn geen moderne of vroegmoderne uitvinding, zo laat ook Blair duidelijk zien, maar hebben wortels in antieke en middeleeuwse praktijken. Ze laten zich in ieder geval uitstekend herkennen in de marges van middeleeuwse handschriften.

Voor het organiseren van een tekst voor de lezer gebruikte men in de Karolingische periode rubrieken of contrasterende lettertypes voor titels en tussentitels. Een snelle indruk van waar een tekst over gaat werd verkregen door een marginale index –een herhaling van kernwoorden

20 VLQ 79, fol. 93 verso. Een volledige digitale facsimile is beschikbaar op de website ‘Digital Special Collections’ van de Universiteitsbibliotheek Leiden. Zie ook Bernhard Bischoff, et al. *Aratea. Kommentar zum Aratus des Germanicus, MS. Voss. Lat. Q. 79, Bibliothek der Rijksuniversiteit Leiden*, Luzern: Faksimile Verlag, 1989. Over de datering, zie: Richard Mostert en Marco Mostert, ‘Using astronomy as an aid to dating manuscripts, The example of the Leiden Aratea planetarium’, *Quaerendo* 20 (1999), 248-61.

21 Ann M. Blair, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age*, New Haven en London: Yale University Press, 2010.

22 Ann M. Blair, *Too Much to Know*, 3.

in de marge. We zien een slim systeem van het toevoegen van bronnenaanduidingen in sommige teksten, met behulp van hoofdletters.

Ook voor selectie herkennen we bepaalde gebruiken. Zo maken de Karolingische geleerden gebruik van een set tekens met antieke wortels (*obelus*, *asteriscus*, *chrisimon*, etcetera) om passages te markeren. Met het teken geven ze er bovendien een lading aan: zo worden de *obelus* (een liggend streepje, soms met punten boven en onder de streep) en de Griekse letter *theta* traditioneel gebruikt om passages aan te duiden die weggelaten dienen te worden, omdat ze corrupt zijn of inhoudelijk verdacht. Een asterisk (een keer-teken, al of niet omgeven door punten) of *chrisimon* (een combinatie van de Griekse letters chi en rho, een teken dat u waarschijnlijk kent als het vroegchristelijke teken voor Christus) zijn daarentegen juist positieve tekens, in de regel. Zij duiden iets aan dat van belang wordt geacht, waarmee de annotator in de marge zijn instemming betuigt. Ik zeg echter ‘in de regel’, want de praktijken van het annoteren van teksten met deze tekens door middeleeuwse schrijvers is een terrein dat nog amper is onderzocht. Een eerste exploratie van het materiaal door Evina Steinova heeft duidelijk gemaakt dat ieder klooster, iedere ‘scribal community’ er zijn eigen praktijken en gebruiken op nahoudt.²³

Cruciaal in de middeleeuwse praktijk van annoteren in de marge is dat stukjes uit de oorspronkelijke tekst worden gelicht door middel van een herhaling of parafraze. Met name in teksten die een hoog kennisgehalte hebben, zoals Martianus Capella’s werk over de zeven vrije kunsten of Boethius’ traktaten over wiskunde en muziek, worden brokjes kennis uit de hoofdtekst losgeweekt, herhaald in de marge in de vorm van een

23 Evina Steinova is PhD studente in het VIDI project ‘Marginal Scholarship’ (www.huygens.knaw/en/marginal-scholarship/). De werktitel van haar proefschrift is: ‘Marginal Scholarship: Activation and Deposition of Knowledge’. De praktijk van het annoteren van teksten met behulp van de genoemde tekens zal zeker het onderwerp zijn van één of meerdere hoofdstukken in haar dissertatie.

definitie of citaat.²⁴ Deze brokjes worden vervolgens toegevoegd aan andere teksten: we zien de definities opduiken in nieuwe contexten, in marges bij andere hoofdteksten of in middeleeuwse traktaten. Tegelijkertijd worden er ook steeds brokjes uit andere teksten in de marge toegevoegd. Wanneer Martianus het heeft over de harmonie der hemelsferen – de antieke idee dat de hele kosmos weerklinkt in een goddelijke harmonieuze muziek, die wordt voortgebracht door de bewegingen der planeten – zien we dat hier brokjes kennis aan worden toegevoegd uit werken van Boethius, Plinius, Macrobius en Augustinus.

De brokjes tekst die worden losgeweekt, herhaald in de marge en geëxporteerd naar andere marges laten zien hoe de middeleeuwse geleerden hun tekst versneden tot behapbare proporties, om ze zo te kunnen bevatten en op te slaan in het geheugen. Mary Garrison vergeleek de marge van een Martianus-handschrift eens met een eksterne: zoals een ekster zijn nest volstopt met glanzende gestolen voorwerpen, zo verzamelen de middeleeuwse geleerden in de marges van hun handschriften zoveel mogelijk brokjes kennis die zij uit andere autoriteiten hebben geogst.²⁵ Soms maken zij hierbij gebruik van expliciete referenties naar een andere autoriteiten. Vaker echter gaat het om een impliciete aanhaling, waarbij de moderne lezer van de tekst een lange weg moet afleggen om te achterhalen hoe de context van een annotatie in elkaar zit. Toch is dat precies waar het interessant wordt: het toont ons de achtergrond waartegen een tekst gelezen en verstaan werd, en geeft ons zo een kijkje in de intellectuele bagage van de middeleeuwse lezer.

We kunnen bovendien een tweede fenomeen signaleren: het verzamelen

24 Mariken Teeuwen, 'Marginal Scholarship: Rethinking the Function of Latin Glosses in Early Medieval Manuscripts', Patrizia Lendinara, Loredana Lazzarri, Claudia Di Sciacca (eds.), *Rethinking and Recontextualizing Glosses. New Perspectives in the Study of Late Anglo-Saxon Glossography*, Porto: FIDEM, 2011, 19-37, met name 23-30.

25 Mary Garrison, 'Questions and Observations Based on Transcribing the Commentary on Books IV and V, Dialectic and Rhetoric', Mariken Teeuwen en Sinead O'Sullivan (eds.), *Carolingian Scholarship and Martianus Capella. Ninth-century Commentary Traditions on 'De nuptiis' in Context*, Turnhout: Brepols, 2011, 147-76, ad 174.

van autoriteiten en gerelateerde brokken kennis uit andere teksten had tot gevolg dat de contradicties tussen die autoriteiten onmiddellijk duidelijk werden. In vele annotaties vinden we hiervan een bewustzijn, een poging om de tegenspraak aan de kaak te stellen en mogelijk op te lossen. Zo is de marge een plek waar tegengestelde stemmen worden verzameld, en waar kritiek geuit mag worden op autoriteiten. De bijzondere rol van de marge in dit verband wordt duidelijk als we handschriften bestuderen die omstreden teksten bevatten. De marge blijkt een vrijplaats voor meningen die elders niet getolereerd worden, een plek om onderwerpen aan te snijden die taboe zijn.²⁶

Juist in de Karolingische periode, als het hof zelf zich enorm inzet om allerlei religieuze heikele punten tot een eendrachtige oplossing te brengen, vinden we mooie voorbeelden hiervan in de marge. Zo dreigt de kwestie rond de leer der predestinatie, de goddelijke voorbestemming van de mens, enorm uit de hand te lopen.²⁷ De monnik Gottschalk, die in Fulda was opgeleid onder abt Hrabanus Maurus, stookte het vuur hoog op door op basis van citaten uit de kerkvader Augustinus te pleiten voor een leer van dubbele predestinatie, zowel tot de hemel als tot de hel. Dit bracht de leer van de vrije wil in de knel en riep een fel debat op over de interpretatie van Gods almacht. Het leverde Gottschalk de woede op van zijn eigen vroegere leermeester Hrabanus Maurus, en in het kielzog de woede van Hincmar, aartsbisschop van Reims en één van de machtigste mannen van zijn tijd. Een storm aan traktaten en brieven volgde, sommige ter ondersteuning van Gottschalk, andere in oppositie. Het werd een splende kwestie. Gottschalk trok aan het kortste eind, en werd op synodes in 848 en 849 beschuldigd van ketterij, gestraft met

26 Baswell geeft hiervan een voorbeeld: William of Conches, een Franse geleerde die in de eerste helft van de twaalfde eeuw actief was, stond zichzelf toe om te speculeren over de gelijknissen tussen de Platoonse Wereldziel, de oerkracht van de schepping in de Griekse filosofie, en de Heilige Geest, ook al deed dit alarmbellen rinkelen in zijn eigen hoofd die 'ketterij' schreeuwden. Baswell, 'Talking back to the text', 135.

27 David Ganz, 'Theology and the Organisation of Thought', Rosamond McKitterick (ed.), *The New Cambridge Medieval History Volume II c. 700 – c. 900*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 758-785, met name 767-73.

zweepslagen en gedwongen om zijn boeken te verbranden. Hij werd verbannen en tenslotte opgesloten in het klooster van Hautvilliers, waar hij een spreekverbod (doch niet een schrijfverbod) kreeg opgelegd. Toch bleef de kwestie onderwerp van debat gedurende de hele jaren '50 van de negende eeuw, totdat aan het eind daarvan de bisschoppen tijdens een concilie besloten dat er nu niet meer gesproken mocht worden over het onderwerp. Het verdwijnt dan uit de agenda's van de synodes, maar toch vinden we nog steeds aantekeningen in de marges die erop inhaken. Irene van Renswoude houdt zich nu bezig met die sporen van conflict, pogingen tot censuur en opstand in de marges van middeleeuwse handschriften.²⁸

Een bijzonder sprekend voorbeeld van een kritische interactie met de tekst is ook te vinden in handschriften uit de kring van Florus van Lyon. Florus was deken in Lyon in een moeilijke tijd, toen Amalarius daar door Lodewijk de Vrome was gepland als abt tot het chagrijn van het grootste deel van de kloostergemeenschap. Hun eigen abt was verbannen naar elders. We beschikken over een kopie van een werk van Amalarius – op zichzelf een onschuldig boek, een verhandeling over de liturgie en haar allegorische betekenis – dat in Lyon gekopieerd is in de tijd van Florus. De marges van dit boek zijn gevuld met denigrerende opmerkingen over Amalarius' tekst: we lezen: “rara insania”, “mira vanitas”, “rabida locutio”, “stultissimum mendacium” – “zeldzame waanzin”, “wonderlijke ijdelheid”, “een woeste uitspraak”, “een oliedomme leugen”.²⁹ De sarcastische toon blijkt al helemaal uit deze

28 Irene van Renswoude, ‘The control of Christian discourse in the Carolingian period’, paper voor de conferentie ‘Ethnicity and Christian discourse in the early Middle Ages’, Wenen, 18-19 juni 2012, georganiseerd door het ERC project *SCIRE: Social Cohesion, Identity and Religion in Europe*. De proceedings zullen gepubliceerd worden.

29 Jean-Michel Hanssens (ed.), *Amalarii episcopi opera liturgica omnia*, Vol. 2, *Liber officialis*, Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1949; André Wilmart, ‘Un lecteur ennemi d’Amalair’, *Revue Bénédictine* 36 (1924), 317-29; Klaus Zechiel-Eckes, *Florus von Lyon als Kirchenpolitiker und Publizist. Studien zur Persönlichkeit eines karolingischen ‘Intellektuellen’ am Beispiel der Auseinandersetzung mit Amalarius (835-838) und des Prädestinationsstreits (851-855)*, Quellen und Forschungen zum Recht im Mittelalter 8, Stuttgart: Thorbecke, 1999, 72-6.

aantekening, die gehecht is aan Amalarius' uitleg over de symbolische betekenis van de tonsuur – namelijk, om een man te bevrijden van overtollige gedachten van het bovenste gedeelte van zijn hersens. De commentator voegt daaraan toe:³⁰

Si capilli superflui superfluas cogitationes significant et ideo tonderi aut radi debent, multum tibi necesse erat ut non solum caput corporis sed etiam mentem raderes unde tanta superflua prodeunt.

Als overtollige haren voor overtollige gedachten staan en deze daarom dienen te worden weggeschoren of geschraapt, dan is het voor jou enorm nodig dat je niet alleen het hoofd van jouw lichaam maar ook je hersens zelf scheert, want daaruit komen toch een hoop overbodige dingen voort!”

Hier is niet alleen sprake van een directe interactie met de tekst, die scherp wordt bekritiseerd, maar ook met de auteur ervan, die aangesproken wordt en er zelfs stevig van langs krijgt. Bestudering van de marge voegt hier beslist een nieuwe dimensie toe aan het begrip van de tekst en de context waarin die functioneerde: we vinden er weliswaar geen aanknopingspunt voor een beter begrip van Amalarius' tekst in de traditionele filologische zin van het woord, maar wel een frisse blik op hoe de tekst in bepaalde kringen gelezen en gebruikt werd, namelijk als uitlaatklep van een gedeelde onvrede met de situatie en wellicht als instrument van subversie.

Ik hoop u hiermee te hebben laten zien hoe de marge van middeleeuwse handschriften leesprocessen weerspiegelt en duidelijk maakt dat de lezing van teksten sterk kan variëren. De marge kan zo een spannende bron zijn voor intellectuele geschiedenis. Marginale aantekeningen zijn in zekere zin de kijkcijfers van het middeleeuwse boek. Ze zijn de indicatoren van de populariteit van een tekst en de omvang van

30 Paris, Bibliothèque nationale de France, nouv.acq.lat. 329, fol. 82r, ed. Hanssens, Vol. 2, 573. De vertaling is van mijzelf.

de rol die de tekst gespeeld heeft in het geletterde leven. De marges brengen ons bovendien in direct contact met de middeleeuwse lezers of gebruikers. We kijken als het ware mee over de schouder van de man of vrouw met de schrijfveer in de hand. Het geeft een gevoel van versmelting met de onbekende uit het verre verleden die te vergelijken is met een archeologische vondst. De teksten zelf ondergaan in hun overlevering steeds wezenlijke veranderingen: zij worden immers steeds gelezen door een eigen bril, vanuit eigen vragen en belangen. Dat is dan ook precies wat een geschiedenis van tekstoverlevering, die evenzeer geworteld is in de studie van handschriften in al hun codicologische en paleografische details als in de klassieke filologische methodes, zo relevant maakt.

Maar nu wil ik graag overgaan tot het gedeelte van de oratie waarin ik vooruit blik op hoe ik mijn leeropdracht wil opvatten binnen het programma van de Utrechtse mediëvistiek. Mijn leerstoel heeft de titel 'De Transmissie van Middeleeuwse Latijnse Teksten' – ik ben dus niet de nieuwe hoogleraar Middeleeuws Latijn, en die schoen zou mij ook slecht passen, omdat ik een mediëvist ben, en geen Latinist. Ik ben een product van de Utrechtse Mediëvistiek, toen een bovenbouwstudie, wat betekent dat ik na mij propedeuse bij Muziekwetenschap een breed, multidisciplinair doctoraalprogramma heb gedaan op het terrein van de middeleeuwen, met geschiedenis, letterkunde, en bovenal Latijn en handschriftenkunde. Die twee laatste disciplines vormen de kern van mijn specialisme: ik bestudeer Latijnse teksten in middeleeuwse handschriften, en acht daarbij de bron, het handschrift, van net zo'n groot belang als de inhoud, de Latijnse tekst. Het is mijn stellige overtuiging dat tekstonderzoek het materiële aspect van de tekst ook volledig serieus moet nemen en niet alleen moet kijken naar wát er staat, maar ook naar hoe en in welke vorm.

Nog steeds zijn wij in onze blik op het verleden – zo hoop ik ook te hebben laten zien – ten onrechte onder de invloed van de humanisten, die de middeleeuwen afschilderden als een periode van duisternis, waaruit niets goeds is voortgekomen; een periode die zo snel mogelijk

overgeslagen dient te worden om door te kunnen dringen tot de edele auteurs uit de klassieke periode. De klassieke filologie heeft ons opgezadeld met de overtuiging dat middeleeuwse kopieën van de klassieke teksten corrupt zijn, vervuild door middeleeuwse handen; die corruptie moet ongedaan gemaakt worden en uit de puinhopen van het middeleeuwse afschrijfwerk moet het antieke origineel hersteld worden. Latijn, als professionele discipline, heeft zich nog steeds niet volledig bevrijd van de toch sterk achterhaalde metafoor van verval, met een gouden eeuw (de eerste eeuw voor Christus) en een zilveren eeuw (de eerste eeuw na Christus), en daarna minder edele metalen tot aan een middeleeuwse schroothoop.³¹ Een andere metafoor die onze perceptie van middeleeuwse Latijnse teksten sterk beïnvloed heeft is de Hesiodiaanse indeling in levensfasen. Zo schrijft de Duitse Latinist Johann Nicolaus Funck in de achttiende eeuw een geschiedenis van het Latijn van zijn beginfase tot aan de Karolingische periode waarbij de hoofdstukken titels dragen als ‘kindertijd’, ‘pubertijd’, ‘volwassenheid’, maar uiteindelijk ‘oud en versleten’, ‘bijna dood’ (en dan zijn we aangeland bij de Karolingische periode).³² Nog steeds neigt het vak hieronder gebukt te gaan en nog steeds bestudeert de gemiddelde gymnasiast voornamelijk, zo niet uitsluitend, teksten uit de klassieke periode, ook al is het Latijn een levende taal gebleven gedurende de gehele Middeleeuwen en ook nog erna.

Bovendien, ik heb het al eerder gezegd: vrijwel alles wat aan ons is overgeleverd aan Latijnse literatuur is in de Middeleeuwen opgeschreven, in middeleeuwse letters en in middeleeuwse boeken. Het is mijn stellige overtuiging dat de middeleeuwse handen niet alleen schrijffouten hebben gemaakt, maar ook een wezenlijke invloed hebben uitgeoefend op de wijze waarop wij nu nog de teksten lezen en begrijpen. Zij hebben ze vorm gegeven, gestructureerd, verbanden gelegd en interpretaties toegevoegd. Zij hebben een grote invloed gehad

31 Joseph Farrell, *Latin Language and Latin Culture, from Ancient to Modern Times*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

32 Farrell, *Latin Language*, 93.

op welke teksten er bewaard zijn gebleven, welke verloren zijn gegaan. Mijn bijdrage aan de Utrechtse Mediëvistiek zal liggen op het snijvlak van middeleeuws Latijn en het middeleeuwse handschrift. Ik hoop studenten te kunnen meenemen naar de objecten waarin de Latijnse teksten zijn overgeleverd, en te laten ervaren hoezeer ze verschillen niet alleen van onze moderne edities, maar ook in de middeleeuwen zelf van handschrift tot handschrift. Het middeleeuwse handschrift weerspiegelt een cultuur van schrijvers en lezers, en de context van het intellectuele bedrijf. De bestudering daarvan zie ik als de kerntaak van mijn leerstoel in het onderwijsprogramma.

Ons vak is wezenlijk veranderd door het internet. Digitale facsimiles van middeleeuwse handschriften zijn in toenemende mate vrij toegankelijk op internet: zij maken het mogelijk om de details van het boek als object te bestuderen zonder tijdrovende en kostbare reizen langs handschriftenafdelingen van bibliotheken. Natuurlijk, lang niet alles is zichtbaar op een foto, maar toch is het nu vele malen makkelijker geworden om snel een indruk te krijgen van praktijken van schrift, tekstordening en –annotatie dan voorheen. Het project e-Codices, een grootschalig digitaliseringsproject van handschriften in Zwitserse bibliotheken, liep hierin voorop,³³ en nu hebben we ook een project als een digitale reconstructie van de negende-eeuwse bibliotheek van het klooster Lorsch.³⁴ Een verloren gegane werkelijkheid wordt hier digitaal gereconstrueerd. De Bayerische Staatsbibliotheek heeft een imposante digitale fotocollectie van zijn handschriften, het Vaticaan is bezig met het omvangrijkste project ooit op dit terrein, en zo kan ik nog vele projecten en initiatieven noemen.

De digitale technieken die ons nu ter beschikking staan, zijn bovendien bezig om het vak teksteditie grondig te veranderen. Waar de traditionele filologie gericht was op het vinden van de meest correcte, meest

33 e-codices: Virtual Manuscript Library of Switzerland: <http://www.e-codices.unifr.ch/en> (geconsulteerd in januari 2013).

34 Bibliotheca Laureshamensis – digital: Virtual Monastic Library of Lorsch, <http://www.bibliotheca-laureshamensis-digital.de/> (geconsulteerd in januari 2013).

originele vorm van een tekst, is de nieuwe filologie juist geïnteresseerd in het aspect van de fluiditeit van een tekst. Nieuwe tools, ontwikkeld door een interesse voor tekstgenese en variantenonderzoek, beginnen het mogelijk te maken om de processen van overlevering en verandering te visualiseren en er actief onderzoek naar te doen. Ik ben een groot voorstander van het experimenteren met methoden en technieken uit de e-Humanities om deze nieuwe filologie tot volle bloei te brengen, en ervaar het als een voorrecht dat ik een aanstelling heb bij het Huygens ING, die dit als kerntaak heeft opgenomen in de onderzoeksstrategie voor de komende jaren.

Een tekst is in de wereld van het handschreven boek nooit statisch, maar altijd een proces van kopiëren, corrigeren, redigeren, schrappen en aanvullen. Het bestuderen van die processen zal ons inzicht geven in de processen van kennisoverdracht en kennistransformatie zelf, in de tactieken en strategieën van het intellectuele bedrijf van West Europa, die nu nog steeds doorklinken in onze methoden van onderwijs, ons curriculum, de inrichting van onze universiteiten. We kunnen daarbij niet zonder filologie. Sheldon Pollock beschreef het krachtig in een artikel voor de *Critical Inquiry* in 2009: als we niet meer bij de inhoud van onze bronnen kunnen komen, omdat we de kennis van de taal en de historische ontwikkeling ervan hebben wegbezuinigd uit het universitaire pakket, sluiten we de weg naar de geschiedenis van onze eigen cultuur af.³⁵ Het stemt daarom tot zorg dat alle leerstoelen voor Middeleeuws Latijn die Nederland eens rijk was, in Nijmegen, Utrecht, Groningen, Leiden en Amsterdam, in de afgelopen decennia zijn afgeschaft. Er is in Utrecht en ook elders gelukkig wel onderwijscapaciteit behouden op het terrein, hier in de persoon van mijn collega Els Rose. Even belangrijk is het, mijns inziens, om de discipline van het bestuderen van handschriften en het duiden van hun details in stand te houden. Jos Biemans, bijzonder hoogleraar Boekwetenschap & Handschriftenkunde van de Middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam, en Erik

35 Sheldon Pollock, 'Future Philology? The Fate of a Soft Science in a Hard World', *Critical Inquiry* 35 (2009), 931-61.

Kwakkel bij het Leiden University Centre for the Arts in Society, nemen die taak waar en houden het vak bloeiend.

Tot slot woorden van dank, want hoewel intellectuele arbeid soms eenzaam is, het is ook altijd een proces waarin vele partijen betrokken zijn. Ik ben geschoold en gekneed door vele fantastische leraren, al vanaf mijn vroege jeugd, waarin mijn ouders me meesleepten naar het klooster van St. Gallen. Ik gleed daar als 6-jarige op veel te grote vilten sloffen over het dure parket langs de handschriften, en kon niet bevroeden dat ze eens mijn volle aandacht zouden hebben. Zelf was ik op die leeftijd meer gefascineerd door de fantastische schaatskracht die de vilten sloffen me gaven en de zwart-uitgeslagen kindmummie die in één van de zalen tentoongesteld lag. Mijn leraren op mijn middelbare school, het Jacob van Maerlantlyceum te Eindhoven, hebben het kneedwerk voortgezet: mijn belangstelling en enthousiasme voor de klassieke talen is daar aangewakkerd.

Verdere vorming volgde bij de opleidingen die ik hier in Utrecht heb gevolgd: Muziekwetenschap en Mediëvistiek. De Utrechtse Mediëvistiek was in de jaren dat ik hier studeerde een Geuzenbende, een experimenterende groep gedreven wetenschappers die zoveel mogelijk probeerde te leren van elkaar, en zoveel mogelijk beperkende grenzen probeerde te slechten. Ik hoop in hun geest verder te handelen, ook nu de kaders van het universitaire onderwijs veranderd zijn. Bijzonder veel heb ik te danken aan Peter Gumbert, de emeritus hoogleraar Westerse Handschriftkunde van de Universiteit Leiden, die mij heeft leren kijken naar middeleeuwse handschriften in de volle rijkdom van hun details, van prikgaatjes tot schriftsoort. Árpád Orbán, de emeritus hoogleraar Middeleeuws Latijn van de Universiteit Utrecht, is mijn grote inspirator en leermeester geweest op het terrein van de middeleeuwse taal- en letterkunde. De enige wrok die ik jegens hem koester is dat hij niet meer vakken gaf die ik had kunnen volgen – ik was nog lang niet verzadigd. Dankzij NWO heb ik mijn studie kunnen voortzetten met een promotietraject, bij musicoloog Kees Vellekoop en Árpád Orbán.

Marijke Gumbert-Hepp en Olga Weijers, senior onderzoekers van het Huygens Instituut, makers van het woordenboek van het middeleeuws Latijn van de Nederlanden, lange tijd mijn bazen en nu met pensioen, hebben mij gevormd na mijn promotie: van hen heb ik precies en systematisch leren werken, de rijkdom van middeleeuwse bronnen leren waarderen. Mijn collega's van de afdeling wetenschapsgeschiedenis van het Huygens Instituut, Henk, Eric, Huib, Dirk, Charles en nog vele anderen dank ik voor inspirerende werkoverleggen op het terrein van de wetenschapsgeschiedenis, en bovendien voor hun informele table talk, die bijna altijd triviaal is, maar verrassend genoeg haast nooit nutteloos. Het Huygens ING is een bijzonder prettige werkomgeving, zowel op menselijk als op vakinhoudelijk vlak, en daarvoor ben ik al mijn collega's dankbaar.

Mayke de Jong, de hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis hier in Utrecht, en Henk Wals, voormalig directeur van het Huygens ING, zijn beiden cruciaal geweest in het scherp slijpen van mijn onderzoeksaanvragen. Bovendien hebben zij zich gezamenlijk bijzonder ingezet voor de instelling van deze leerstoel. Ik ben hun hiervoor zeer dankbaar en hoop dat ik hun vertrouwen in mij niet zal beschamen. Natuurlijk geldt dit ook voor de decaan van de Faculteit Geesteswetenschappen, Wiljan van den Akker, die het College van Bestuur positief heeft geadviseerd over de instelling van de leerstoel en mijn benoeming. Ik kijk uit naar een nog betere samenwerking met de staf van Middeleeuwse geschiedenis hier in Utrecht, en ik hoop veel te leren van mijn nieuwe collega's en studenten, van wie sommigen al oude bekenden zijn.

Mijn dagelijkse werk als onderzoeker is er met sprongen op vooruit gegaan sinds ik niet meer een eenmansproject uitvoer, maar een driekoppig team leidt: Evina Steinova en Irene van Renswoude, mijn promovenda en mijn postdoc, jullie zijn de wind die mij voortjaagt, de stroom waarop ik vaar. Ik bewonder ieder van jullie om jullie eigen kwaliteiten, en vind het steeds een voorrecht om met jullie één team te vormen.

Tenslotte: mijn werk was niet mogelijk geweest zonder de steun van thuis. Ab, jouw scherpe geest staat altijd klaar om mijn ideeën te bekritisieren en te verrijken. Je geeft ze altijd meer scherpste én meer diepte. Ik ken geen enkele wetenschapper die de breedte en de nuance zo goed weet te combineren als jij. Bovendien vormen we, mijns inziens, een prima team om onze huisbende te manen, waarin turnen een grotere rol speelt dan Latijn en middeleeuwse handschriften. Sara, Jappe en Ymke: jullie houden mij met beide voeten op de grond. Zonder jullie was ik beslist een slechter mens geweest, en in ieder geval een slechter gekleed mens. Ik ben jullie dankbaar voor jullie aanwezigheid in mijn leven, voor jullie tomeloze energie en positieve kracht. Jullie slepen me het moderne leven in als ik soms wat te veel blijf hangen in die fascinerende middeleeuwen.

Ik heb gezegd.

Curriculum Vitae

Mariken Teeuwen (geboren op 8 november 1968 te Eindhoven) studeerde Muziekwetenschap en Mediëvistiek aan de Universiteit van Utrecht (1987–1993). Van 1994 tot 1999 was zij werkzaam als Onderzoeker in Opleiding en schreef een proefschrift over de transformatie van de antieke leer over de muziek in de vroegmiddeleeuwse wereld (*Harmony and the Music of the Spheres: The 'ars musica' in Ninth-Century Commentaries on Martianus Capella*, Leiden etc.: Brill, 2002). Ze deed dit onder supervisie van Prof.dr. A.P. Orbán (latinist) en Prof.dr. C. Vellekoop (musicoloog). In 1999 kwam zij als projectmedewerker in dienst bij het Constantijn Huygens Instituut (later het Huygens ING), en werkte onder leiding van Dr. O. Weijers aan een boek over de Latijnse terminologie van het intellectuele leven in de Middeleeuwen (*The Vocabulary of Intellectual Life in the Middle Ages*, Turnhout: Brepols, 2002). Nog steeds verbonden aan het Huygens Instituut (waar zij inmiddels senior onderzoeker is bij de onderzoeksgroep Wetenschapsgeschiedenis), verwierf zij in 2004 een NWO-Veni-subsidie voor het project 'Reflections of Scientific Debate in the Carolingian Period', en in 2011 een NWO-Vidi-subsidie voor het project 'Marginal Scholarship. The practice of Learning in the Early Middle Ages (c. 800 – c. 1000)'. Kort daarna volgde haar benoeming als bijzonder hoogleraar op de door het Huygens ING ingestelde leerstoel 'Transmissie van middeleeuwse Latijnse teksten' aan de Universiteit Utrecht, bij het departement Geschiedenis.

Mariken werkt op het terrein van Latijnse teksten in middeleeuwse handschriften. Zij is geïnteresseerd in de transformatie van kennis van Oudheid naar Middeleeuwen, en in de cultuur van het intellectuele bedrijf in die periode. Zij onderzoekt hoe middeleeuwse boeken de culturele processen weerspiegelen.

De laatste uitgaven in deze reeks zijn:

- Geert Buelens, *In de wereld* (2009)
- Paul Ziche, *Door een rode bril. Idealisme voor Cartesianen* (2009)
- Deryck Beyleveld, *Morality and the God of Reason* (2009)
- Eric Reuland, *Taal en regels. Door eenvoud naar inzicht* (2009)
- Sander van Maas, *Wat is een luisteraar? Reflectie, interpellatie en dorsaliteit in hedendaagse muziek* (2009)
- Paul Gilroy, *Race and the Right to be Human* (2009)
- Marco Mostert, *Maken, bewaren en gebruiken. Over de rol van geschreven teksten in de Middeleeuwen* (2010)
- David Pascoe, *Author and Autopilot: The Narratives of Servomechanics* (2010)
- Bert van den Brink, *Beeld van politiek* (2010)
- Joost Raessens, *Spelenderwijs. De ludische wending in de mediatheorie* (2010)
- Peter Galison, *The Objective Image* (2010)
- Frans Timmermans, *Het Europees Project in een mondiaal perspectief – ‘chez nous – de nous – et avec nous!’* (2010)
- Frans W.A. Brom, *Thuis in de technologie* (2011)
- Joris van Eijnatten, *Beschaving na de cultural turn. Over cultuur, communicatie en nuttige geschiedschrijving* (2011)
- Joanna Bourke, *Pain and the Politics of Sympathy, Historical Reflections, 1760s to 1960s* (2011)
- Leo Lentz, *Let op: Begrip verplicht! Begrijpelijkheid als norm in de wet* (2011)
- Jos J.A. van Berkum, *Zonder gevoel geen taal* (2011)
- Martti Koskenniemi, *Histories of International Law: Dealing with Eurocentrism* (2011)
- Michael W. Kwakkelstein, *Het wezen van de schilderkunst volgens Leonardo da Vinci. Over de verhouding tussen kunsttheorie en de praktijk van de schilder in de Renaissance* (2011)
- Peter-Ben Smit, *De canon: een oude katholieke kerkstructuur?* (2011)
- Els Stronks, *Loden letters, digitale dartels* (2012)
- Bob G.J. de Graaff, *De ontbrekende dimensie: intelligence binnen de studie van internationale betrekkingen* (2012)
- Christian Lange, *The Discovery of Paradise in Islam* (2012)
- Femke Halsema, *David en Goliath 2.0. Versterken Social Media de mensenrechten?* (2012)
- Birgit Meyer, *Mediation and the Genesis of Presence. Towards a Material Approach to Religion* (2012)
- Joan Wallach Scott, *Emancipation and Equality: A Critical Genealogy* (2012)
- Ton Hoenselaars, *Overleven met Shakespeare* (2012)

Colofon

Copyright: Mariken Teeuwen

Vormgeving: Communicatie & Marketing, Faculteit
Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht

Uitgave: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, 2013